

*Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Д., 2010. –
№2(2). – С. 143-152.*

**ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН, ЯК ЧИННИК, ЩО ВПЛИВАЄ НА
РОЗВИТОК ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ. НА ПРИКЛАДІ
РОСІЙСЬКОГО ДАЛЕКОСХІДНОГО КОРДОНУ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.**

Літвінов В. В.

(Академія митної служби України м. Дніпропетровськ).

Аннотація

В исследовании раскрываются сущность и особенности освоения русского Дальнего Востока. Доказано, что массовое привлечение, в частности, украинских крестьян, к освоению региона, вместе с преимущественно взвешенной политикой центрального и местного руководства принесли желаемый результат по превращению современного Дальневосточного региона в мощный аграрно-индустриальный регион ещё в первой трети ХХ ст. Этому процессу не помешали ни пять лет гражданской войны, ни разнообразные проявления внешнеполитического фактора.

Summary

The essence and peculiarities of developing the Far East lands are discovered in this research work. The moving forces and trends of migrating from Ukrainian provinces to the Far East have been researched. It has been proved that the massive bringing of Ukrainian peasants in opening up that region and considered policy of central and local authorities met the expectations as to changing modern Far East region to the powerful industrial and agricultural region as far back as at the beginning of 20 century. Neither 5 years of civil war not different displays of foreign policy this process impeded.

Розглядаючи, історію митної служби не слід ігнорувати питання виникнення, облаштування та фізичного захисту державних кордонів.

Зовнішня політика будь-якого уряду визначає не тільки пріоритети у стосунках з сусідніми державами, але ступінь і стан розвитку власних прикордонних регіонів. Виходячи з цього, аналіз та дослідження історії формування та охороні російських державних кордонів та освоєння далекосхідних прикордонних регіонів в ХІХ – першій третині ХХ століття містить безцінний досвід.¹

В радянській історіографії так, саме як і у вітчизняній, існує однобічний підхід при вивченні прикордонних конфліктів та прикордонних військ. Цьому сприяла низка обставин. Зокрема те, що більшість документів, які відносились до історії прикордонних військ в царській Росії, було знищено як в роки революцій та громадянської війни, так і під час різноманітних “архівних чисток”. Тому головна увага традиційно приділялась боротьбі радянських прикордонників з диверсантами та контрабандистами. З іншого боку в подібному підході не було нічого дивного. Згідно статистичним даним тільки на Далекому Сході з 1925 по 1935 рр. було затримано 31092 порушника кордону, 384 шпигуна, 37 диверсантів, 216 бандитів та 9679 контрабандистів².

Документи ж з історії організації будь-яких антидержавних угруповань, які виникли в сусідніх країнах і діяли проти СРСР, знаходяться здебільшого у закордонних архівах, а тому майже недосяжні для дослідників з колишнього Союзу. Лише в 1998 році білоруські науковці надрукували деякі матеріали, які мали відношення до дожовтневого періоду історії прикордонних військ³. Але це тільки перші кроки на шляху до пізнання істини (тобто теми) у повному обсязі.

---

¹ Цей регіон вартий уваги вітчизняних дослідників хоча б тому, що в його економічному освоєнні та громадському житті активну участь приймали вихідці з сучасної України.

² Губельман М.И. Борьба за советский Дальний Восток. 1918-1922. М., 1958. – С. 250.

³ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998.

16 лютого 2006 р. прикордонній службі Російської держави виповнилось 435 років. У цей день 1571 р. цар Іван IV затвердив “Приговор о станичной и сторожевой службе”.

До Жовтневої революції в обов’язки прикордонної варти Російської імперії входило як військове прикриття кордону, так і захист економічних інтересів держави, зокрема боротьба з контрабандою. Тому 5 серпня 1827 р. урядом було прийнято рішення про створення митної прикордонної варти “на твёрдых воинских началах”, на засадах регулярної армії. З 1861 р. вона комплектувалась на загальних з армією засадах. У 1862 р. прикордонна варта була включена до складу збройних сил, залишаючись в мирний час у підпорядкуванні міністерства фінансів, і починає забезпечуватись усіма предметами військового оснащення, озброєння та іншого майна нарівні з військовими частинами.⁴

Російський уряд приділяв особливу увагу Окремому корпусу прикордонної варти⁵ (ОКПВ), сприяв вдосконаленню його структури, навчанню та вихованню його кадрів. Урядовці допомагали вирішувати соціальні питання, покращували побут прикордонників та їх родин. Це вносило в їх життя стабільність та спокій, що, в свою чергу, давало позитивні наслідки в охороні державного кордону.⁶

Однак слід зазначити, що на різних кордонах Російської держави ситуація була неоднозначною. При цьому чи не найменш сприятливо вона складалася на Далекому Сході, що, на наш погляд, пояснюється великою протяжністю державного кордону при слабкому заселенні краю; відсутністю на далекосхідному кордоні підрозділів ОКПВ та неможливістю комплектування прикордонної варти вільнонайманими; зацікавленістю місцевого населення у розвитку контрабандного промислу; слабкою базою прикордонників тощо.

---

⁴ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С. 13.

⁵ Був утворений у 1897 році.

⁶ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С. 14 -16.

Аналізуючи вказані причини, і насамперед першу з них, нагадаємо, що лише сухопутний кордон з Китаєм простягався на чотири тисячі верст. Крім того, край був слабо заселеним. Тут на площі більше трьох мільйонів квадратних кілометрів мешкало близько 1,7 мільйонів чоловік, що в середньому складало 1,1 чоловіка на квадратному кілометрі, в той час, як в європейській частині країни – 30 чоловік на один км². Цьому сприяла та обставина, що більша частина Далекого Сходу увійшла до складу Російської імперії тільки в середині XIX століття. Звідси підрозділи ОКПВ не мали реальної можливості повноцінно забезпечувати охорону далекосхідного кордону. До 1898 р. митну службу здійснювали козаки з числа “хлебопашцев, плотников, кузнецов, чернорабочих, торговцев лошадьми и мужчин, по молодости лет, не знающих ремесла”.⁷ Йдеться про перших переселенців, які були зараховані урядом до козацького стану й не мали спеціальної підготовки.

Справа в тому, що генерал-губернатор Східного Сибіру граф Муравйов-Амурський М.М. напередодні Кримської війни прийняв заходи щодо посилення позиції Росії на Далекому Сході. В 1851 р. було сформовано Забайкальське козаке військо, були відправлені листи в Пекін, з повідомленням про перевезення військ по Амуру. Крім того, щоб не виникло непорозумінь, генерал-губернатор провів особисті переговори з цинським намісником в Айгуні. Ці дії дозволили своєчасно підготуватися до вторгнення англо-французької ескадри на російський Далекий Схід.

Укладення Пекінської угоди 1860 р. сприяло в подальшому більш вдалому розвитку Далекого Сходу. Російська Імперія отримала вихід до незамерзаючого Японського моря, де вже 20 червня (2 липня) було засновано пост Владивосток. Вже в 1862 р. тут було засновано порт, який став головною російською тихоокеанською базою, відтіснивши на другий план замерзаючий взимку Ніколаєвськ-на-Амурі. Більше того,

---

⁷ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С. 50.

Владивосток з 1883 по 1902 роки став головним пунктом прийому 98734 переселенців (71363 з яких вийшли з території сучасної України).⁸

*Муравйов - Амурський М.М.
(1809-1881 рр.)*

*Століпін П.А.
(1862-1911 рр.)*

*Гамарник Я.Б.
(1894-1937 рр.)*

Але в другій половині XIX ст⁹. проголосити землі, які знаходяться в зоні перетину інтересів низки європейських країн, своїми було

---

⁸ Кабузан В.М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917). Историко-демографический очерк. – М., 1985. – С. 206-221, 243-258.

⁹ Так само, як і зараз.

недостатньо. Щоб утримати їх, було необхідно захистити регіон у військовому відношенні і перш за все заселити ці землі.

Для вирішення першої задачі вже у 1854 р. розпочалося переселення на Амур забайкальських козаків та колишніх каторжан, які стали основою нового козацького війська. Положення про Амурське козацьке військо було височайше затверджено у 1860 р. Амурські козаки підкорялися губернатору Амурської та Приморської областей (з 1879 року тільки Амурської). В зв'язку зі змінами адміністративного кордону ці козаки перейшли в підкорення Приамурському генерал-губернатору та командувачу військами Приамурської військової округи, який був наказним отаманом Амурського козацького війська. Амурські козаки охороняли кордон по рікам Амур та Уссурі, комплектували створену в 1897 році Амурсько-Уссурійську флотилію. Для покращення охорони південного кордону регіону в 1889 році на основі пішого батальйону Амурського козацтва було створено Уссурійське козацьке військо, яке пізніше поповнили козаками з Донського та Кубанського козачих військ. Наказний губернатор Уссурійського козацтва (він же військовий губернатор області) підкорявся Приамурському генерал-губернатору, який був військовим наказним отаманом Амурського та Уссурійського козачих військ. Однак слід зазначити, що вдала зовнішня політика держави дозволяла уникнути збройних конфліктів в регіоні (за виключенням обстрілів “боксерами”¹⁰ російських міст (зокрема Благовещенська) з території Китаю) до російсько-японської війни (1904-1905 рр.), яка переважно проходила в Маньчжурії¹¹.

Одночасно з укріпленням оборони краю генерал-губернатор Східного Сибіру граф М.М. Муравйов-Амурський адміністративними мірами почав заселяти берега Амура. Згідно плану М.М. Муравйова на протязі 3500

---

¹⁰ Так європейці називали учасників Іхетуаньського повстання у Китаї (1899-1901 рр.).

¹¹ Назва північно-східних провінцій Китаю.

верст по берегам рік Амур та Уссурі було необхідно побудувати ланцюг станиць, які повинні були зв'язати берега Тихого океану з Сибіром.

Козаки виконували головні військово-сторожеві функції, переважно по недопущенню контрабандних товарів через кордон. Проте сил для прикриття кордону не вистачало. До того ж, як показали результати експедиції офіцерів прикордонної варти під керівництвом полковників Дем'янка та Усова (1894-1895) по обстеженню далекосхідного кордону від Кяхти до порту Посьєт, комплектування варти за рахунок місцевих козаків ставало малоефективним через їх вростання у контрабандний промисел. Це підтвердив керуючий Іркутською митницею В. П. Дебіль, який брав участь в обстеженні кордону на ділянці Кяхта – Хабаровськ. В своєму звіті він зазначив, що один з станичних отаманів, почувши про можливе скасування режиму “порто-франко” (безмитне ввезення іноземних товарів) на територію Забайкальської області, був дуже задоволений з цього приводу. На його думку, у козаків відкривалося нове джерело доходів від контрабанди, тому що при попередній схемі організації митної служби “совсем не было возможности деньгу заработать”.¹² В результаті проведених досліджень було розроблено проект заснування прикордонної варти у Східному Сибіру. В проекті передбачалось створення постів прикордонного нагляду, будівництво патрульних доріг та інші заходи. Загальна кількість вартових мала збільшитись до чотирьох тисяч чоловік (виходячи з розрахунку – один прикордонник на одну версту).

2 травня 1909 р. був прийнятий закон про створення митного нагляду у Приамурському генерал-губернаторстві, Забайкальській і Якутській області та в Іркутській губернії. На підставі цього закону охорону кордону в Приамурській митній окрузі здійснювали митні пости з доглядачів, які підпорядковувались особливим наглядачам.¹³

---

¹² Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С 52.

¹³ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С. 53.

Разом з тим, як свідчать документи, залучати вільнонайманих з числа нижчих чинів виявилось майже неможливо. Тяжка одноманітна служба у віддалених кутках за відносно скромну винагороду не приваблювала людей. Тому в червні 1908 р. у Забайкальську область була відряджена сотня із Заамурської прикордонної округи¹⁴, дислокованої у Харбіні. На початок Першої Світової війни у Приамурській прикордонній окрузі знаходилось вже три сотні із Заамурської округи: перша у Забайкальській області, друга – у Південно-Уссурійському краю, третя – у Приморській області. Водночас було створено 21 прикордонну заставу. На думку офіцерів-прикордонників, максимальний термін для влаштування надійного прикриття повинен був складати п'ять років.¹⁵ Але в цей період дії уряду П.А. Столипіна не зводились тільки і не стільки к традиційному укріпленню російсько-китайського кордону фортецями, скільки в організації будівництва Амурської залізниці.¹⁶ На відміну від укріплень, які (як показав досвід Порт-Артура в 1904 р. та інших фортець в роки Першої Світової війни) можна було достатньо легко блокувати під час війни і майже не можливо використовувати в дні миру, залізниця ж дала можливість не тільки прискорити зв'язок цього регіону з центром¹⁷, але також сприяла створенню бази для важкої промисловості в регіоні, а також було проведено велику науково-дослідницьку роботу для інтенсивного та ефективного використання економічного потенціалу далекосхідних земель.

---

¹⁴Заамурська прикордонна округа в Російській Імперії знаходилась у смузі відчуження Китайсько Східної залізниці (на території Китаю) для охорони та захисту російських громадян, які працювали на підприємствах вищеназваної залізниці та російської частки цього спільного російсько-китайського підприємства.

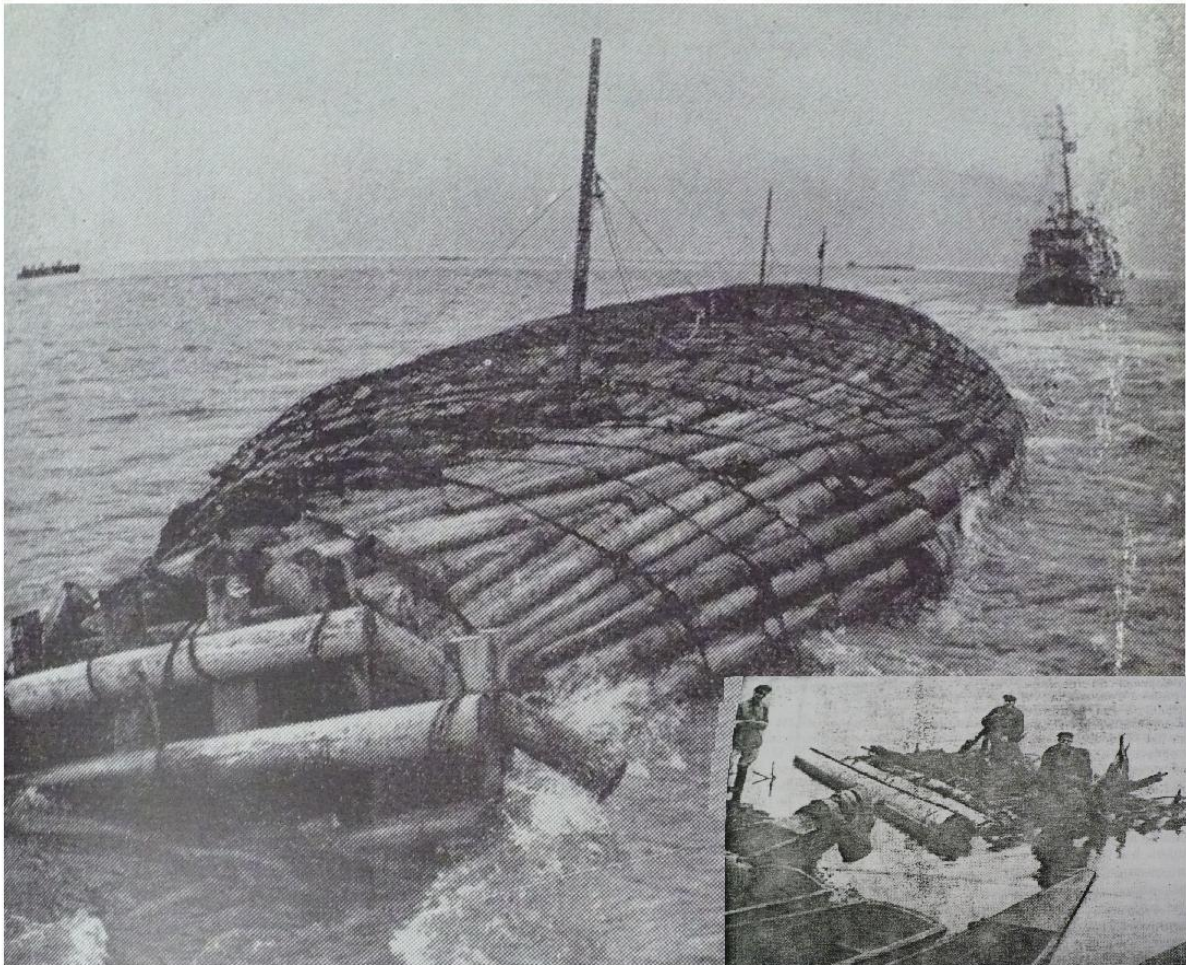
¹⁵ Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998. – С. 57.

¹⁶ Столыпин П. А. Речь о постройке Амурской железной дороги, произнесённая в государственном совете 31 мая 1908 года // Столыпин П. А. Нам нужна великая Россия... Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете 1906-1911. М., 1991.

¹⁷ Тиждень від Москви до станції Маньчжурія проти 50 діб морем з Одеси до Владивостоку.

Головна ж проблема, що стояла перед прикордонниками, була контрабанда, оскільки після закриття далекосхідного “порто-франко” у 1907 р. зупинити потік контрабандних товарів не вдалося. Справа в тому, що для більшості місцевих мешканців, котрі жили в основному за рахунок промислів (мисливство, рибальство, доставка пошти по зимівнику, заготівля палива для річкових флотилій та торгівля), найважливішою статтею неофіційних доходів була саме контрабанда¹⁸.

Сплав Амуром деревини – один з традиційних для Далекого Сходу до цього дня промислів. Але часто це і контейнер для переміщення контрабандою різноманітних товарів. На фото внизу далекосхідні прикордонники затримали партію спирту, заховану в видовбаних колодах плоту (1920-ті роки).

На жаль, знищені в роки громадянської війни документи не дозволяють встановити національність активних далекосхідних контрабандистів. Що ж стосується контрабанди, то, як вказувалось у “Докладе управляющего Полтавской таможенной заставой во

---

¹⁸ Чи варто зазначати, що це питання залишалось актуальним протягом всього ХХ ст., оскільки для місцевих мешканців і зараз економічно більш вигідно завозити товари з сусідніх азійських держав, ніж з Європейської Росії.

Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г.” від 31 січня 1918 р. “...Назвать что-либо из задержанных товаров главнейшим видом привоза нельзя. Контрабанда проникает в эти местности в самом широком масштабе, и борьба с этим злом возможна лишь при весьма сильной и хорошо вооруженной охране наподобие пограничной стражи на западной границе, а разрешение таможенной и корчемной страже употреблять огнестрельное оружие по убегающим и сопротивляющимся контрабандистам значительно облегчило бы борьбу с контрабандным промыслом”.¹⁹ Крім того, прикордонники майже не мали коней, були погано озброєні.²⁰

Безперечно, велику шкоду прикордонникам Далекого Сходу завдала громадянська війна. Ось лише один приклад, наведений у “Докладе управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможенную о контрабанде во втором полугодии 1918 г.” від 24 березня 1919 р. “Непоправимый ущерб таможенному посту в борьбе с контрабандным промыслом был нанесен казаком Калмыковым, который, заняв своим отрядом станицу Гродеково, тотчас же своей властью реквизирует казенных лошадей и полевое вооружение”.²¹ Не можна не враховувати й того, що війська інтервентів (особливо японські) зробили все можливе, щоб знищити інфраструктуру та матеріальну базу прикордонних військ.

---

¹⁹ Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г. от 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973. – С. 774.

²⁰ Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г. от 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973. – С. 775.

²¹ Доклад управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможенную о контрабанде во втором полугодии 1918 г. от 24 марта 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973. – С. 776.

Тип казарм прикордонної варті на Далекому Сході. Початок XX ст.

Прикордонна застава на Далекому Сході після громадянської війни.
1923 рік.

Чотири роки громадянської війни сприяли посиленню позицій контрабандистів у регіоні. Ось чому радянським прикордонникам треба було розпочати охорону державного кордону на Далекому Сході майже з нуля. В цей же час на території сусідніх держав знаходились досвідчені офіцери та нижчі чини російської армії, в тому числі і прикордонники. Більшість із них були, звичайно, не вдоволені змінами в своєму становищі, а тому охоче йшли до Б. Савінкова, у його відновлений “Народный союз защиты родины и свободы”. Озброєні загони савінковців неодноразово перетинали державний кордон у західних губерніях, де здійснювали “налеты на исполкомы, кооперативы, склады, пускали под откос поезда,

убивали советских работников, а также собирали сведения военного характера для передачи польской и французской разведкам”.²²

Подібна картина диверсійно-терористичних рейдів із-за кордону спостерігалась і на Далекому Сході. Відмінність існувала хіба що в часі їх проведення. Якщо на кордоні з Польщею та Румунією найвища активність білогвардійських нападів мала місце з липня 1921 по 1923 р., то на Далекому Сході вона тривала з різним ступенем інтенсивності до 1932 р. (до окупації Маньчжурії японцями). Судячи з всього, усі подібні операції²³ були спрямовані на повстання на Далекому Сході проти Радянської влади з метою відокремлення цієї території від СРСР. Але, за винятком повстання в Амурській області у 1924 р., вони не досягли своєї мети. Більше того, загроза нападів не вплинула на рішення переселенців залишитись у краї. За 1927 р. лише 6 родин покинули регіон, мотивуючи своє рішення нападами з-за кордону. Усього ж з Далекого Сходу виїхало 788 господарств, в тому числі 152 – українських, або 19,4% від загального числа переселенців.²⁴ Наведені цифри дозволяють зробити висновок, що люди і після 1922 року в масі своїй відправлялись на Далекий Схід на постійне місце проживання, тобто назавжди. Це завдало контрреволюційному підпіллю ще одного удару, тому що люди втомилися від війни, і хотіли працювати, а не воювати.

Документи прикордонних військ СРСР не дають можливості встановити імена тих, хто переходив далекосхідний кордон із зброєю²⁵, бо,

---

²² Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917- 1925 гг.). М., 1975. – С. 672.

²³ Про національний склад учасників прикордонної війни можна дізнатись в роботі автора “Далекосхідній кордон та українці”. [8].

²⁴ Таблица. Распределение обратников по причинам ухода и районам выхода // Оперативный отчет Дальневосточного районного переселенческого управления ГАХК ф. 353, оп. 4, д. 5, лл. 147-149.

²⁵ Зауважимо, що більшість архівів далекосхідної еміграції опинилось у різних інститутах Сполучених Штатів Америки (Гуверовський інститут війни, революції та миру, Музей російської культури у Сан-Франциско, Колумбійський університет та ін.), де вони практично недоступні не тільки для більшості вітчизняних, але й для російських вчених [11-12].

за словами коменданта Іманської²⁶ комендатури Орлова, головним завданням прикордонників було “... не отбросить банду назад на сопредельную территорию, а полностью уничтожить. Как говорится, снять с централизованного учета”.²⁷

В той же час необхідно зазначити, що бойові дії на кордоні не тільки не загальмували економічного та соціального розвитку ДВК²⁸, а навпаки сприяли його подальшому інтенсивному розвитку. Аналіз заходів, які проводили центральні та регіональні органи влади на чолі з Яном Борисовичем Гамарником, свідчить, що в своїй більшості вони проходили в дусі планів Петра Аркадійовича Столипіна. Як би не реально це не виглядало, але стан постійної напруги в регіоні та хоча б і віддалена гіпотетична загроза його втратити, примусили перетворити дику та віддалену провінцію менше ніж за двадцять років після громадянської війни (1917-1922 рр.) в аграрно-індустріальну перлину Радянського Союзу. Подібний досвід не слід ігнорувати і в наш час. Особливої актуальності це набуває в останні роки, коли розпочалась практика відділення прикордонних областей незалежних держав та проголошення ними незалежності при активній підтримці зацікавлених міжнародних посередників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенню о контрабанде в 1918 г. от 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973.

2. Доклад управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможенню о контрабанде во втором полугодии 1918 г. от 24 марта 1918 г. //

---

²⁶ У 1973 році місто “Иман” було перейменовано в “Дальнереченск”.

²⁷ Миронов Г. Тимофей Строкач // Пограничники. Сборник М., 1977. – С. 209.

²⁸ ДВК – Далекосхідний край, адміністративний суб’єкт РРФСР. Проіснував з 1923 р. по 20.10.1938 р., коли він був розділений на Приморський край та Хабаровський край.

Пограничные войска СССР 1918-1928 гг. Сборник документов и материалов. М., 1973.

3. Губельман М.И. Борьба за советский Дальний Восток. 1918-1922. М., 1958.

4. Столыпин П.А. Речь о постройке Амурской железной дороги, произнесённая в государственном совете 31 мая 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете 1906-1911 М., 1991.

5. Таблица. Распределение обратников по причинам ухода и районам выхода // Оперативный отчет Дальневосточного районного переселенческого управления ГАХК ф. 353, оп. 4, д. 5, лл. 147-149.

6. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.) М., 1975.

7. Кабузан В.М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917). Историко-демографический очерк. – М., 1985.

8. Літвінов В.В. Далекосхідний кордон та українці. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Випуск 6 – Дніпропетровськ, 2001. - С. 103-108.

9. Миронов Г. Тимофей Строкач // Пограничники. Сборник М., 1977.

10. Пограничники. Энциклопедия военного искусства. Минск, 1998.

11. Хисамутдинов А.А. Музей русской культуры в Сан-Франциско: Материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы. 1999, № 5.

12. Хисамутдинов А.А. Бахметьевский архив колумбийского университета: Материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы. 1999, № 6.